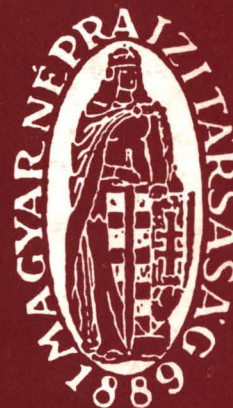

MAGYAR NÉPHAGYOMÁNY – EURÓPAI NÉPHAGYOMÁNY

MAGYAR NÉPHAGYOMÁNY– EURÓPAI NÉPHAGYOMÁNY

A Magyar Néprajzi Társaság 100.
és a szervezett néprajzi gyűjtőmozgalom 50. évfordulója
alkalmából rendezett emlékülés előadásai

BUDAPEST–DEBRECEN, 1991

kell készülnünk a magyar népi kultúra korszakainak, teljes történeti hosszmetézetének vizsgálatára. Ezt a feladatot a történeti tudományokban (régészet, művészettörténet, ikonográfia, nyelvtörténet) jártas etnográfusok végezhetik eredményesen.

3. A néprajzi jelenkutatást, a szinkronvizsgálatokat megújuló metodikával kell folytatni. Ebben az antropológiai megfigyelés, hosszú terepmunka éppúgy jogosult, mint a kérdőív és ankét; a látás leírása éppúgy hasznos, mint a statisztikai, kvantitatív módszerek alkalmazása. A döntő az, hogy mindig érzékelje a kutató a változást, a jelen történelemmé válását, a mozgásfolyamat adott pillanatát.

A konkrét tervek, programok a szak kutatóhelyein formálódnak, ezekről nem szólok. Minden kutatóhelynek a saját lehetőségeit, adottságait mérlegelve kell munkaprogramot kialakítani. Etnológiai, finnugor, afrikanisztikai vagy amerikanisztikai programot eleve csak egy-két munkahelyen tervezhetnek. A nagy többség továbbra is lokális, regionális vizsgálatokat fog végezni. Sok kitűnő város- és falumonográfia igazolja ezen kutatások hasznát, s olyan sikeres nagyvállalkozások is, mint a most befejeződő palóc-kutatás, Szolnok megye néprajzi atlasza, kitűnő népművészeti monográfiája, s az egyre duzzadó Gömör-kutatás. Van még lehetőség a tradicionális kultúra terepkutatására! Nemcsak Gömörben, a Jász-Kunságban, a Káli-medencében, hanem az egész nyelvterületen, s a diaszpórában is fokoznunk kell a gyűjtést. Az erdélyi falurombolás megmutatja, hogy nem lehetünk elégedettek eddigi teljesítményeinkkel! Nem pihenhetünk meg addig, amíg szemünk előtt pusztulnak népünk és Európa kulturális örökségének egyedülálló, semmi mással nem pótolható kincsei.

VARGYAS LAJOS

Keleti örökség a magyar folklórban

A magyar népzene, népmese, népballada és néphit számos elemet tartott fenn honfoglalás előtti műveltségünkben. Legrégibb időkig visszanyúló emlékezete a zenei hagyományoknak van. Nemcsak azért, mert ugorokori hagyományokat őriz, hanem mert ez a hagyomány igen gazdag és elterjedt. A szabadon rögtönzött siratódallam az összekötő kapocs, amelynek két egymás melletti sorzáróhangját, illetve fejlettebb típusokban három-négy sorzáróhangját még kötetlenül váltogatják az énekesek. Ez a stílus valószínűleg egy egyszerű sorismétléses – tehát egyetlen záróhangú – ősi finnugor énekfajta továbbfejlesztése; legfejlettebb típusának, az 5., 4., majd 2. és 1. fokon megálló, tehát kvart-viszonyt érzékelő nagyívű siratónak is van megfelelője ugoroknál. De a nálunk nagy tömegű ilyen siratók mellett a belőlük kifejlődött strofikus népdalok is igen széles körben vannak elterjedve mind szabad rubato ritmusban, mind táncdalként. Az utóbbiak közé tartozik a híres kállai kettős is. Ez a dur-, ritkán moll-hangnemű, ereszkedő, sok hangismétlést alkalmazó stílus határozottan elválik az ötfokú dallamok tömegétől.

Mindaz a dallamtípus, ami ötfokú, török–mongol népekkel hozható kapcsolatba. Őt ilyen stílus ismeretes nálunk. Az első újabb ismertük föl korábbi zenei adatok alapján. Ezek alacsony járású dallamok, sokszor csak négyfokúak, vagy egy hanggal alap-ötfokúvá egészülnek ki. Sokszor zárulnak a megszokott moll alaphang alatti hangon. Szűk hangterjedelmük miatt dallammozgásuk korlátozott, felépítésük ismétléses, fejletlen, ezért rögtönzöttnek látszik. Ilyen dallamok csuvasoknál kb. 60%-ban élnek, egy burját–mongol kiadványban pedig szinte kizárólagosak. Minthogy ez a fejletlenebb stílus a magyar hagyományból már majdnem kiszorult, korábbiak látszik, mint a többi, nagyívű ötfokú stílusok. Vajon nem bolgár–török kölcsönzavaink régebbi rétegével együtt került hozzánk?

Sokban hasonló (talán belőle is származik?) az ún. zoltártípus. Ez a do-re-mi-n recitáló, néha egy efölötti hangot, de inkább az alsóbbakat érintő dallam a moll alaphangon zárul. Székelyektől már korábban ismertük; rokonsága a Volga-vidéktől a Közel-Keletig ismert, nyomai a zsidó zoltárokkal a keresztény dallamkincsekben is megmaradtak.

Mindezeknél nagyobb mennyiséget, szinte a magyar népdal kizárólagos régi rétegét jelentik az oktav-terjedelmű, vagy még nagyobb, ereszkedő, fejlett dallam-felépítésű ötfokú dallamok. Ezek három rétegre oszthatók. Egyikük, az ún. „duda-

nóták” nálunk már alig ötfokúak, de mind dallamszerkezetük – zárataik és dal-lamrész-ismétléseik – főleg pedig ritmusuk tökéletesen megegyezik a Volga-vidéki, főleg cseremiszi ötfokú táncdallamokkal.

Legjelentősebb az ereszkedő, nagyívű, ötfokú dalok és a belőlük alakult kvint-váltók rétege. Az előbbi igen gazdagon képviselt réteg, amelyben több közvetlen dal-lamegyezés is kimutatható cseremiszi, csuvas, tatár dallamok közt, de maga a stílus, közvetlen párhuzamok nélkül, kazáni tatároktól észak-kínai dallamokig virágzik. Már ennek a stílusnak példányaiban is néha feltűnik bizonyos törekvés ismétlésre: a dallam különböző helyein néha megjelennek terc, szekund, kvart, sőt ritkán kvint távolságban ismételt részletek. Véleményem szerint ezeknek fokozatos tudatosulása és a legjobb megoldás általánosítása vezetett – a magyaroknál – a kvintváltás kifejlesztésére. Ez a felépítés Európában és Euráziában ismeretlen, egyedül a cseremiszi-csuvas érintkező terület egy kis darabján él Csebokszaítól nyugatra; onnan távolodva mindkét népnél fokozatosan eltűnik. Ez tehát egyiküknek sem saját hagyománya. Viszont azon a tájon még 1551-ben is említenek orosz források *možarokat* cseremiszek és csuvasok közt felsorolva. Mindezek alapján véleményem szerint a magyarok alakították ki az ereszkedő-ötfokú stíusból – amit talán a kazároktól vagy a kazár birodalom mellett török környezetüktől tanultak – s a honfoglalás előtti besenyő támadás után – nem ketté, hanem háromfelé szakadva – vitte el egy elvált részük arra az északi foltra. Ott környezetüknek átadták, illetve azokba beolvadva folytatták ezt a stílust. Aminek fejlettsége, végső formai leszűrtisége nem lehet egy „őshazában visszamaradt” rész tulajdona, csakis egy késői fejlődés eredményét magával vivő, különvált csoporté. Az összefüggést a mienkkel pedig nemcsak maga a stílus egyezés bizonyítja, hanem a sorzárlat-típusoknak nagyfokú egyezése is – ami egy fejlett szerkezet különböző megoldásait jelenti –, s ezen belül itt is több közvetlen dallamegyezés. (Két elszigetelt, távoli és más dallamossággal párosult kvintváltás az ajnuknál és esetleg egy dél-amerikai indián törzsnél nem jelenthet kizáró okot, sem összefüggést; amint a nyelvészetben sem a tárgyias ragozás a baszkoknál, sem a japánokkal egyező név-sorrendünk.)

A zenéhez hasonló messzire visszanyúló hagyományt csak néhány töredékes néphit-egyezés jelenti a folklórban: obi ugor teremtmésmondák egy mondatra rövidült változata, hogy „az ördög embőrt, lovat ki bírt furmálni, de mikor megindult, porrá vált”. Itt az ördög segítőtársa Istennek, *demiurgosz*. Ugyancsak ördög és Isten megegyezésével jött létre az „endrefalvi tógát” is, amely „keresztül van a világon”, akárcsak a Numi Tarem ezüstgombos övéből üledett Ural hegység, mikor is a teremtetett földet, amely forgott, avval körülövezte. Valószínűleg ilyen ősi hiedelem töredéke a föld teremtése is a tenger mélyéről madár által fölhozott homokból.

De fennmaradt az obi-ugoroknál a hakasszoknál részletesen elbeszélte másik teremtményforma elhomályosult emléke is meséinkben: a láncon-leeresztés. Székely mesehős, a Disznóficó, a világ végén arany láncon lógó bölcsőben nyugszik. Egy másik mesében a hős felhajt egy aranyalmát, amiből egy arany csillagon lógó palota lesz, amely arra fordul, amerre az áldott nap. Ismét másban a halhatatlanság királynéjának vára a világ végénél a levegőben függ. S még szélesebb körű ősi rokonsága van a

„haj” indulatszónak, mert az DIÓSZEGI kutatása szerint közös uráli szellemhívó kiáltása volt a sámánoknak.

Ami ezeken kívül Keletről kimutatható néphitbeli egyezés folklórunkban, az már mind török–mongol népek körében él, különösen az Altaj hegységi hakasszoknál (akik állítólag eltörökösödött szamojédok). Idetartozik *Égítést-szabadító* mesénk, amely szintén a teremtményben való közreműködést, a nap-hold (és csillagok) „megszerzésének” történetét tartotta fenn mesei formában. Török és mongol hőseinkben a hős még elrabolja Isten-apósától az égiteketet – nálunk az elrabló sárkányoktól kell visszaszerezni –, de ott is ugyanolyan módon viszi a hős lova füléhez vagy nyerge mögé kötve a megszerzett égiteketet, mint meséinkben a sárkányok.

Máig élő eleme néphitünknek, hogy a földet egy vagy három (ritkán hét) cethal tartja a hátán, s mikor egyik oldalról a másikra fordulnak, földrengés támad. Ez az elképzelés a Volga-vidék török népeitől kelet-ázsiai népekig él sokféle változatban. Párhuzamos vele az az elképzelés, hogy ökor vagy bivaly tartja szarvai közt. Ez viszont araboknál és iszlám vallású török népeknél él, s eljutott a volgai finn népekhez is. Mi valószínűleg a kazár birodalom népeitől tanultuk.

Valaha országjárta ismert volt a pütkösdi királyválasztás: valami lóversennyel vagy birkózással elnyert tisztség egy napig vagy egy évig tartó kiváltsággal. Sokfelé azt is el kellett szenvednie, hogy végigvonulva a falun hamuval, törmelékkel meghajgálták. Ez az újbabilóniai időktől kezdve a Közel-Keleten elterjedt évvégi gonoszűző szokás maradványa. Mi valahol a Fekete-tengertől és a Kaukázustól északra vagy a Káspi-tó és a belső-ázsiai hegyvidék közt tanulhattuk, mert mindezekkel a területekkel részlet-egyezések kapcsolnak össze.

DIÓSZEGI a sámánhit szinte minden elemét ki tudta mutatni elszórt folklórelemekből. Legbiztosabb ezek közt a táltospárba, amikor fekete és fehér bika alakjában küzdenek esőért vagy más okból, s még az emberektől kért segítség módja is egyezik: hogy az ellenfél lábát kell ütni vagy vágni bottal, karddal vagy bárdal. Ez a segítség ugyanígy jelentkezik az epikus énekek hőseinek birkózásában is, amit táltos mondáink gazdag adatai mellett a Szt. László – legenda ábrázolásai is fenntartottak. Ugyancsak gazdag keleti párhuzamai vannak meséink sajátos sárkányalakjainak is, akik egyáltalán nem kígyóformájúak, hanem emberalakú, de többfejű lények. Lovon járnak, buzogányt hajigálnak, és birkóznak a hőssel. S talán meséink világ végén levő mágneshegye is a hőseink világ végén elképzelt vashegyének emléke, amelyre a hős csak táltoslován tud fölrepülni, s ahonnan a világvége fenyegeti az emberiséget.

A néphitbe tartozik a vérszerződés szertartása is, aminek szertartásos szövegét balladáink szószerint fenntartották: „Vérem a véreddel egy patakot folyon, testem a testeddel egy sírban nyugalom, lelkem a lelkeddel Isten előtt álljon”. Ez nálunk a szerető holtteste fölött öngyilkos vőlegény ajkáról hangzik el, Szibériában még hőseinkben szerepel mint barátsághőzési formula, amihez egyes változatokban még az ujj megvágása és a vér leszopása is hozzájárul.

Ezzel már eljutottunk a hősköltészethez, aminek leggazdagabb maradványai balladáinkban és meséinkben élnek. Illetve van egy szövegünk, amit tévesen balladáink közt tartottunk nyilván, holott lerövidült változata az egyik legáltalánosabb

szibériai hősének-történetnek: az *Alpamüs – Dzsoloi kán – Manasz*-eposzok kezdő jelenetének. A *Háznépe védelmében elesett hős, Kerekes Izsák* története fenntartotta amazok legrégibb elemét, a mély álomból háromszor élesztgetett hőst, aki aztán megvív a közelgő ellenséggel, s – nálunk – meghal. Az alvó mitikus hős a világrend zavar-talanságát jelenti, amit az ellenség megzavar, ezért kell felébrednie, s az ellenség elpusztítása után, a helyreálló világrendben újra álomba merül (amint ezt az erdélyi DEMÉNY István Pál kimutatta). Szövegünk hosszú élete egykori általános ismeretére vall, rövidsége valami korai, rövidebb epikumra mutat, s késői utóélete, fogalmazása az énekesektől félnépi környezetbe leszálló hagyományára enged következtetni. Minthogy vogulok is ismerik, nem lehetetlen, hogy még velük való együttélésünkben kaphattuk egy akkori – első? – török hatásból.

Hasonlóan nagyon ősi epikus hagyományból örökölték meséink egy sor motívumot: a beszélni tudó, néha hatlábú táltoslovat, mely gazdáját az égi és földalatti rétegekbe röpti; a hős birkózását sárkány-ellenfelével, amikor egymást derékig, hónaljig majd nyakig vágják a földbe. Mitikus hősének-elem még az elrabolt és visszaszerzett feleség, akit a hős jószágával együtt aranyalmává változtatva visz haza. A mongol–török énekekben a hős égi származását jelző nap-hold-csillagok a feje mellett vagy mellén-hátán, néha lábainál szintén megvannak nálunk a *Szálláskereső Jézus* balladában és a *Júlia szép lány* égből alászálló bárányán, sőt még archaikusabban a regősének csodaszarvasának alakján. Ugyanebbe a rétegbe tartozik az *Elcsalt menyecske* (*Molnár Anna*) ballada fa alatti jelenete a „fejbenkeresséssel” (ami tetvezés mint ősi kedveskedés), s ami a hősénekekben a világfa alatt történik, vagy az alvilág urának vasházában.

Újabb réteget, de még mindig ősit képvisel néhány balladában fenntartott hősének-elem. Az *Élégetett házasságtörő* (*Barcsai*) történetébe beillesztett ételkérési jelenet a ládából előkerülő ellenféllel, annak kivégzése, a választás három halálnem közül, amelyből az asszony a legkönnyebbnek hittet választja a legszörnyűbb halált, s még előbb a hazuról elküldés, majd a gyermek figyelmeztetése, hogy anyja Barcsait szereti – Keleten a táltosló figyelmezteti a hőst –; mindez ismeretlen a ballada eredeti mesevázában, s általában Európában. A *Szívtelen anya* (*Budai Ilona*) története és egy mesénknek Európában ismeretlen kezdőmotívuma egy másik Altaj vidéki történetből ered: az ellenség elől menekülő asszony leteszi gyermekét az útra, akit farkasok vesznek oltalmukba. Még újabb fejlődési fokot jelent a *Möndölöcskék* (vagyis bárányok) néven ismert mesetípus. A bárányokat követő fiú a folyón át, ami lemossa húsát s a túloldalon szebb nő ki helyette, tulajdonképpen a másvilágra jut, akárcsak a megfelelő hősénekből a bátyja levágott fejéért az alvilágba leszálló hősnő. Ott mindketten azonos bűnhődéseket látnak: sovány réten kövér tehenet–paripát, dús fűben pedig soványat, a mi a jószívű szegényt és fősvényt gazdagot példázza; vízből edénnyel meregető asszonyt, aki életben vizet kevert a tejbe, azért kell azt kime-regetnie; egymással verekedő, de ártani nem képes kutyákat, akik veszekedő házastársakat jelentenek; végül fákon ücsörgő madárfiókákat, amelyek nálunk kereszteletlenül elhalt gyermekek. Mindez a hősénekből már keleti vallások hatását mutatja, s pontos megfelelései a magyar mesékben aránylag késői átvételre mutatnak

– talán közvetlenül a honfoglalás előttre. Ilyen újabb elemek lehetnek a szószerint egyező formulák is két balladában: „Egy elemben gyalogösvényt vága, visszajöve-tibe szekérutat csapa” (a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* és a *Kerekes Izsák*), ami keleten már a seregeket szerepeltető hősénekből él; vagy a „Köszönd, hogy öreg-anyádnak szólítottál” meseformula, ami a Kaukázusig nyúló arab mesestílus közhelye, s mi a Kaukázus előterében kaphattuk. Ugyanott tanultuk a *Falbaépített feleség* (*Körműves Kelemen*) alapötletét és több fogalmazási részletét. Ugyancsak ebben az időszakban és környezetben jutott el hozzánk a pünkösdi királyság szokása is.

De a költői stílusnak is maradtak fenn hagyományunkban olyan elemei, amiket még honfoglalás előtti – néha igen ősi – időkből hoztunk magunkkal. A mesekezdet „Hol volt, hol nem volt”, vagyis a bizonytalanság, a távoli múlt jelzése igenlő-tagadó mondatpárral, közös obi-ugor rokonainkkal. Népdalaink két párhuzamos képe, amivel tulajdonképpen hasonlatot fejezünk ki egy természeti kép és egy lelkiállapot között, a Volga vidéki rokonénekektől Észak-Kínáig van elterjedve, Európában viszont ismeretlen (amint LÜKŐ Gábortól tudjuk). De talán legrégebbi és igen mélyre beívódott, szívós hagyomány a halott ajkára adott, első személyes elmondása saját halála történetének és búcsúzkodása. Ezt a vogul medvénekektől a fürk orkhoni feliratokig élő stílusfogást már középkori krónikásunk is leírja – félreértve –, hogy a hét vezér magáról szerzett énekeket. De még a 17. században a török ellen elesett Kádár István énekében is ő maga búcsúzik társaitól, s a kántori búcsúztatóban annyira általános volt ez a szokás, egészen a legfelső rétegekig, hogy még CSOKONAI-nak is a *Lélek halhatatlansága* filozofálása után *Maga a búcsúztató*-ban a halott grófnő számára kellett adnia a sorozatos búcsúzkodást a jelenlévő rokonoktól. A nép pedig még a huszadik században is így fogalmazta meg a szerencsétlenül jártak történetét az ún. „sirató balladákban”. Ez a hagyomány tehát az ugorokkal való együttélés korától él a legújabb időkig és a legszélesebb társadalmi környezetben.

Mindez a sok hagyomány, akármilyen elváltozásokkal vagy töredékesen mutatható is ki ma már, együttesen egy igen erős és széles körben fenntartott keleti hagyományról tanúskodik. Elveszett egykori írásos forrásaink helyett az élő emlékezet tartotta fenn napjainkig. Csak a tudományra várt a feladat, hogy földerítse eredetét.

Irodalom

A kérdés részletesebb tárgyalását lásd az alábbi művekben (ahol további irodalom is található).

DEMÉNY István Pál: *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest, 1980.

LÜKŐ Gábor: *A magyar népdalszövegek régi stílusa*. NÉ. 1951. 5–48.

VARGYAS Lajos: *Kutatások a népballada középkori történetében. 2. A honfoglalás-kori hősepika továbbélése balladáinkban*. Ethn. 1960. 479–523.

VARGYAS Lajos: *A magyar népballada és Európa. I–II*. Bp. 1976.

- VARGYAS Lajos: *Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban*. Tört.Szemle 1977 107–121.
- VARGYAS Lajos: *A magyar zene őstörténete*. Ethn. 1980. 1–34, 192–236.
- VARGYAS Lajos: *A magyarság népzeneje*. Bp. 1981.
- VARGYAS Lajos: *A hőségnek maradványai népköltészetünkben*. Magyar Néprajz V. 398–413. Bp. 1988.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Az eredet és az őstörténet kérdései a néprajzban

A genezis kérdése a tudományban a legizgalmasabb kérdések közé tartozik. Az embert a jelennél talán jobban érdekli a múlt, a honnan, a miből, mint a jövő, a hová, a mivé kérdése. A múltból a jelenen át a jövőbe vezető út pedig szorosan összetartozó folyamat, hiszen a tegnap már múlt, a holnap pedig még a jövő. Tudományunkat, eszmélése óta, ugyanúgy, mint a rokontudományokat, állandóan, ám mégis hol erősebben, hol pedig kevésbé erősen foglalkoztatták azok a kérdések, amelyek arra vártak választ: hogyan alakult ki, majd kialakulása után miképpen, milyen hatásokra alakult a magyarság, valamint a magyar nép kultúrája azzá, olyanná, amilyenként a 19., majd a 20. században a kutató előtt áll? Az egyik kérdés tehát az etnogenezis kérdése, a másik pedig a kultúra, illetve a kultúra elemei genezisének a kérdése. Bátran állítható tehát, hogy a magyar néprajz nagyon korán szorosan kapcsolódott a történettudományhoz, miközben mindig arra törekedett, hogy megőrizze sajátos aculatát, valamint kutatási módszereit. Gyakran termékenyítették meg más tudományok, viszont segítségükre volt, akár eredményeik elérésében, akár megerősítésében. Hosszú idő alatt megtermékenyítő viták is zajlottak le. A viták olykor hevesek, elkeseredettek voltak, nélkülük azonban a tudomány lassabban haladt volna előre, munkája kevésbé lett volna eredményes.

Előre kell bocsátanom, hogy áttekintő összefoglalásom nem vehet számba minden részletet, nem tárgyalhat minden olyan kísérletet, amely a genezis feltárásával foglalkozott, hiszen ennek határt szabnak a terjedelmi korlátok. Olyan példákat szeretnék bemutatni, amelyek révén ábrázolhatom a célokat, a törekvéseket, a módszereket és egyidejűleg ismertethetek eredményeket is.

A nyelvészeti kutatások megállapították, hogy a finnugor nyelvet beszélő népek, embercsoportok egy nyelvcsaládba tartoznak. Elődeik több ezer évvel ezelőtt egy nyelvet (jóllehet nem a mai nyelvek értelmében) beszéltek, egy „őshazában” éltek. A finnugort megelőzte az uráli kor, amikor a nyelvi egységbe beletartoztak még a mai szamojéd nyelvű népek elődei is. Elsőnek a finnugor–szamojéd egység bomlott fel, később pedig a finnugor is részekre vált. Nyelvészeti vizsgálatok tárták fel azt is, hogy az uráli kortól kezdve különféle (főleg indoeurópai és altaji) nyelvi és művelődési hatások következtében milyen változások mentek végbe az uráli nyelvekben. A nyelvészeti eszközökkel kimutatható érintkezések embercsoportok érintkezésére is utalnak, sőt esetenként egybeolvadásukkal is számolhatunk.

Az őstörténet a történelemnek azokkal a korszakaival, folyamataival foglal-